

Α΄ Κριτικά Σημειώματα - Recensions

X. CONTIADES (Ed.), *Engineering Constitutional Change. A Comparative Perspective on Europe, Canada and the USA*, 478 σελ., Routledge, London 2012.

Το σύνταγμα αλλάζει μέσω της ενεργοποίησης μηχανισμών των οποίων η λειτουργία υπόκειται σε πολυεπίπεδες επιδράσεις. Ο συλλογικός αυτός τόμος, που κυκλοφόρησε στη σειρά Routledge Research in Constitutional Law με επιστημονική επιμέλεια του καθηγητή Ξ. Κοντιάδη, προσεγγίζει τη συνταγματική αναθεώρηση σε 18 χώρες (τα 15 παλαιά κράτη μέλη της Ευρ. Ένωσης, τον Καναδά, την Ελβετία και τις ΗΠΑ), παρουσιάζοντας αναλυτικά τα εναλλακτικά μονοπάτια που ακολουθεί η εξέλιξη και μεταβολή του Συντάγματος σε διαφορετικές έννομες τάξεις, καθώς και όλα τα ζητήματα που απασχολούν τη σύγχρονη συνταγματική θεωρία σε σχέση με τη συνταγματική αλλαγή. Πρόκειται για ένα εντυπωσιακό έργο αναφοράς, που δεν προσφέρει μόνο πλούσιο συγκριτικό υλικό, αλλά ταυτόχρονα μια νέα θεώρηση και ένα πρωτότυπο πλαίσιο εξήγησης και κατανόησης των διαδικασιών με τις οποίες εξελίσσονται τα σύγχρονα συντάγματα.

Στα είκοσι κεφάλαια του τόμου, ο οποίος είναι αφιερωμένος στην μνήμη του Δημήτρη Θ. Τσάτσου, επιφανείς συνταγματολόγοι αναλύουν πώς αλλάζει το Σύνταγμα στη χώρα τους, με βάση ένα κοινό διάγραμμα που θέτει προς διερεύνηση ζητήματα όπως η ιστορία και εξέλιξη της διαδικασίας αναθεώρησης, η ανάλυση και ερμηνεία της αναθεωρητικής ρήτηρας, η σχέση μεταξύ αναθεώρησης και άτυπης αλλαγής του συντάγματος, ο ρόλος του λαού και της κοινωνίας των πολιτών στη μεταβολή του συντάγματος, η επίδραση του πολιτεύματος, του κομματικού συστήματος και του συστήματος δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων στη διαδικασία συνταγματικής μεταβολής, καθώς και η επιρροή του διεθνούς και ευρωπαϊκού δικαίου και της νομολογίας των διεθνών και υπερεθνικών δικαιοδοτικών θεσμών στον τρόπο που εξελίσσεται το σύνταγμα.

Διαφορετικές αντιλήψεις πάνω στην ίδια την έννοια και τη λειτουργία του συντάγματος αναδύονται μέσα από τις επιστημονικές προσεγγίσεις σχετικά με τον διάλογο που διεξάγεται σε κάθε έννομη τάξη, τόσο αναφορικά με την κατεύθυνση προς την οποία πρέπει να μεταβληθεί το Σύνταγμα, όσο και ως προς τη διαδικασία αναθεώρησης καθεαυτήν. Η παράλληλη ανάγνωση των κεφαλαίων αυτών δίνει στον αναγνώστη μια εικόνα των αντιπαραθέσεων και των ιδεών που απασχολούν το σύγχρονο συνταγματικό δίκαιο, μέσα από τις διαφορετικές οπτικές γωνίες των συγγραφέων. Παράλληλα, όμως, χάρη στο ενιαίο, υποδειγματικό διάγραμμα που καθοδηγεί τους συγγραφείς και στα κοινά ερωτήματα που απαντώνται, μια εσωτερική

συνοχή διατρέχει τα κείμενα, προσφέροντας τη δυνατότητα στον αναγνώστη να αποκτήσει μια συνεκτική εικόνα του θέματος.

Το διάγραμμα που πρότεινε ο επιμελητής του τόμου, βάσει του οποίου διερευνάται η διαδρομή της συνταγματικής εξέλιξης στις 18 εξεταζόμενες έννομες τάξεις, είναι το εξής:

– Ιστορική εξέλιξη της διαδικασίας συνταγματικής αναθεώρησης, – Η αναθεωρητική ρήτρα: ανάλυση και ερμηνευτικές προσεγγίσεις των συνταγματικών διατάξεων περί αναθεώρησης, – Ο ρόλος του λαού, της κοινωνίας πολιτών και των τεχνοκρατών στην αλλαγή του συντάγματος, – Ο έλεγχος συνταγματικότητας των αναθεώρησης του συντάγματος, – Άτυπες μέθοδοι συνταγματικής μεταβολής, – Η σχέση μεταξύ συνταγματικής μεταβολής και συστήματος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, – Οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ πολιτεύματος, κομματικού συστήματος και αναθεωρητικής λειτουργίας, – Η επίδραση του διεθνούς και του ευρωπαϊκού ενωσιακού δικαίου και της νομολογίας των διεθνών και υπερεθνικών δικαστηρίων στη συνταγματική εξέλιξη, – Η κριτική που ασκείται στην διαδικασία αναθεώρησης και στο βαθμό δυσκολίας συνταγματικής αλλαγής, – Ο σύγχρονος διάλογος περί συνταγματικών μεταρρυθμίσεων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι αυτό που διαφοροποιείται είναι το κέντρο βάρους κάθε κειμένου, αντανακλώντας τόσο τις συνταγματικές «εμμονές» κάθε νομικού πολιτισμού όσο και τις διαφορετικές θεωρητικές θέσεις και αναζητήσεις των συγγραφέων. Ενδεικτικά, ο συσχετισμός άμεσης δημοκρατίας και συνταγματικής μεταβολής αναδύεται στα κείμενα του ομότιμου καθηγητή Thomas Fleiner, βασικού μελετητή της λειτουργίας της άμεσης δημοκρατίας στην Ελβετία, και του καθηγητή Allan Hutchinson, μεγάλο τμήμα του έργου του οποίου ασχολείται με την ένταση μεταξύ συνταγματισμού και δημοκρατίας. Η ιστορικότητα της συνταγματικής μεταβολής στις ΗΠΑ αναδεικνύεται στην ανάλυση του καθηγητή John R. Vile, ο οποίος έχει αφιερώσει το μεγαλύτερο μέρος του πολύτομου συγγραφικού του έργου στις Τροποποιήσεις του Αμερικανικού Συντάγματος. Η επίδραση της ευρωπαϊκής ενοποίησης στην εξέλιξη του εθνικού συντάγματος αναπτύσσεται ιδίως από τους καθηγητές Manfred Stelzer και Markus Kotzur. Ο καθηγητής Robert Blackburn, διευθυντής του Ινστιτούτου Μελέτης της σύγχρονης αγγλικής ιστορίας στο King's College London, αναλύει τη ρευστότητα του βρετανικού Συντάγματος. Περιλαμβάνονται επίσης συμβολές των καθηγητών: Abraham Barrero Ortega, Christian Behrendt, Alkmene Fotiadou, Jörg Gerkrath, Tania Gropi, Liliane Icher, Helle Krunke, Fiona de Londras, Jónatas E.M. Machado, Lars-Göran Malmberg, Wanda Mastor, David Gwynn Morgan, Tuomas Ojanen, Irene Sobrino Guijarro, Γιάννη Τασσόπουλου και Wim J.M. Voermans.

Καθώς πολλοί από τους συγγραφείς ειδικεύονται στο συγκριτικό συνταγματικό δίκαιο, στα κείμενά τους είναι εμφανής η επίγνωση τόσο των ζητημάτων συγκρισιμότητας όσο και της σημασίας να αναδειχθούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της έννομης τάξης στην οποία αναφέρονται. Τα ερωτήματα τα οποία τίθενται από τον καθηγητή Ξ.Ι. Κοντιάδη στην εισαγωγή του βιβλίου, με στόχο να διευκολύνουν τη συγκριτική ανάλυση, αποκαλύπτοντας τα σημεία σύγκλισης και απόκλισης των εξεταζόμενων εννόμων τάξεων, είναι τα ακόλουθα:

- Η θεσμοθετημένη διαδικασία συνταγματικής αναθεώρησης εκφράζει μια συγκεκριμένη αντίληψη για το σύνταγμα;
- Πώς συσχετίζεται ο τρόπος με τον οποίο το σύνταγμα οργανώνει την άσκηση της πολιτικής εξουσίας, κατανέμει τις λειτουργίες και διαρρυθμίζει την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων με την αναθεωρητική ρήτρα;
- Οι περίπλοκες και απαιτητικές αναθεωρητικές ρήτρες οδηγούν στην υποβάθμιση του συντάγματος ή αντίθετα το εξυψώνουν και ενισχύουν την «ιερότητά» του, και σε ποιο βαθμό αυτό επηρεάζεται από τα χαρακτηριστικά της άτυπης συνταγματικής μεταβολής;
- Οι περίπλοκες αναθεωρητικές διαδικασίες υποστηρίζουν ή υποσκάπτουν το «ζωντανό σύνταγμα»;
- Οι μη αναθεωρήσιμες διατάξεις ενδέχεται να αποκτήσουν την κρυφή γοητεία του απαγορευμένου, και η επιθυμία για αλλαγή τους να καθίσταται αφόρητα γοητευτική μέσω του συμβολισμού της ανατροπής;
- Υπάρχει περίπτωση μια ρήτρα αναθεώρησης να είναι ανορθολογική και ποια είναι τα κριτήρια με βάση τα οποία είναι δυνατή η συνταγματικοπολιτική αξιολόγηση των αναθεωρητικών διαδικασιών;
- Η ρήτρα αναθεώρησης επιτυγχάνει τους στόχους τους οποίους έχει σχεδιασθεί να υπηρετήσει (σταθερότητα, συναίνεση, κανονιστική συνέχεια, προσαρμοστικότητα κ.λπ.);
- Μπορεί η συνταγματική αλλαγή να θεωρηθεί ως πολιτισμική εξελικτική διαδικασία;
- Με ποιο τρόπο ο νομικός πολιτισμός και το συνταγματικό ήθος επιδρούν στην ισοροπία ανάμεσα σε τυπική αναθεώρηση και άτυπη συνταγματική εξέλιξη;
- Οι διαφορές ανάμεσα στην κοινοδικαϊκή παράδοση και σε αυτή του ηπειρωτικού δικαίου επηρεάζουν την αναθεωρητική λειτουργία;
- Η αστάθεια του πολιτικού συστήματος αποτελεί παράγοντα που επηρεάζει την αναθεωρητική λειτουργία;
- Διαφαίνεται μια τάση προς την κατεύθυνση της απλούστευσης των διαδικασιών συνταγματικής αναθεώρησης;
- Η ενίσχυση της συμμετοχής του λαού στη διαδικασία αναθεώρησης μπορεί να αντισταθμίσει τον ρόλο των πολιτικών ελίτ και των δικαστών στην αλλαγή του συντάγματος;
- Ο ρόλος που διαδραματίζουν οι τεχνοκράτες στη συνταγματική αναθεώρηση εξαρτάται από το κυρίαρχο συνταγματικό ήθος, και σε ποιο βαθμό η συμμετοχή τους επηρεάζει τον «βαθμό αυστηρότητας» του συντάγματος;
- Οι τεχνοκράτες αποτελούν εξ ορισμού «σύμμαχο» των πολιτικών ελίτ ή μπορεί να αποτελέσουν «σύμμαχο» και του λαού;
- Πώς επηρεάζει την πορεία της συνταγματικής αλλαγής η σχέση νομοθέτη-δικαστή;
- Ποιος έχει τον τελευταίο λόγο στον διάλογο συνταγματικού νομοθέτη και δικαστή;
- Πώς επιδρά η δημιουργία μιας κοινής ευρωπαϊκής νομικής κουλτούρας στη συνταγματική αλλαγή;

• Πώς επιδρά η συρρίκνωση της εθνικής κυριαρχίας, που συναρτάται με τη συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στη συνταγματική αναθεώρηση και στην άτυπη συνταγματική μεταβολή;

• Τι παρακινεί τον διάλογο για μελλοντικές αναθεωρήσεις;

Στο εκτενέστατο συγκριτικό κεφάλαιο με το οποίο ολοκληρώνεται ο τόμος, ο Ξ. Κοντιάδης και η Αλκμήνη Φωτιάδου συστηματοποιούν τους μηχανισμούς συνταγματικής μεταβολής και τους τρόπους λειτουργίας τους, καθώς και τους παράγοντες που καθορίζουν ποιοι μηχανισμοί ενεργοποιούνται σε κάθε έννομη τάξη, μορφοποιώντας την αναθεωρητική της φυσιογνωμία. Η μελέτη του συσχετισμού των μηχανισμών αυτών, της λειτουργίας τους και των δυσλειτουργιών που εμφανίζουν, καθώς και των παραμέτρων που τους επηρεάζουν, αξιοποιείται από τους δύο συγγραφείς για τη δόμηση διακριτών μοντέλων συνταγματικής μεταβολής. Η ανάλυση της σχέσης της συνταγματικής αναθεώρησης με τον χρόνο, όπως δομείται από την εναλλαγή ανάμεσα σε αργή εξέλιξη και σε συνταγματικά «moments», η αναζήτηση του ρόλου των παικτών που εμπλέκονται στις εντάσεις της συνταγματικής εξέλιξης, με άλλα λόγια η ανάλυση της συμπεριφοράς της πολιτικής τάξης, του λαού, των δικαστών, και των τεχνοκρατών, καθώς και η μελέτη των αναθεωρητικών ρητρών και η αποδόμηση της αέναης και ίσως μάταιης αναζήτησης της ιδανικής ισορροπίας μεταξύ δεσμεύσεων και ελαστικότητας, αποκαλύπτει διαφορετικά μονοπάτια συνταγματικής εξέλιξης και κριτήρια για την κατανόησή τους.

Πέντε διακριτά αναθεωρητικά μοντέλα προτείνονται από τους δυο συγγραφείς με βάση τη συγκριτική ανάλυση: το ελαστικό, το εξελικτικό, το πραγματιστικό, το αμεσοδημοκρατικό και το μοντέλο της δυσπιστίας. Η διαδικασία κατάταξης των χωρών σε μοντέλα επιχειρείται με βάση κριτήρια όπως η αλληλεπίδραση μεταξύ αναθεώρησης και άτυπης συνταγματικής μεταβολής, ο εντοπισμός εκείνου του φορέα εξουσίας που έχει τον τελευταίο λόγο στα ζητήματα αναθεώρησης και μεταβολής του συντάγματος, και ο πραγματικός βαθμός δυσκολίας επίτευξης αλλαγών που προκύπτει από την αλληλεπίδραση ουσιαστικών και διαδικαστικών ορίων με εξωτερικούς παράγοντες. Έτσι, εντοπίζεται ο τρόπος με τον οποίο συντελούνται οι συνταγματικές μεταβολές σε κάθε χώρα, όπως διαπλάθονται υπό τη διαρκή επίδραση της πολιτικής κουλτούρας, του κυρίαρχου συνταγματικού ήθους και των πολιτικών ανταγωνισμών.

Το συγκριτικό κεφάλαιο αποτυπώνει μια πλήρη εικόνα των αναθεωρητικών διαδικασιών και του τρόπου που λειτουργούν στην πράξη στις 18 έννομες τάξεις που εξετάζονται, προσεγγίζοντας ταυτόχρονα κλασικές έννοιες που διατρέχουν τον διάλογο περί αναθεώρησης στην Ευρώπη και την Αμερική. Η έννοια της αυστηρότητας του συντάγματος αποδομείται, ως ένας απατηλός και αποπροσανατολιστικός προσδιορισμός, κενός περιεχομένου, που οδηγεί στον χαρακτηρισμό με τον ίδιο όρο συνταγμάτων που διαφέρουν απόλυτα μεταξύ τους, όπως αυτά των ΗΠΑ, της Ελλάδας, της Ολλανδίας ή της Δανίας. Μια σειρά από πολυσχιδείς θεσμικές και πραγματικές «αυστηρότητες» αναλύονται από τον Ξ. Κοντιάδη και την Α. Φωτιά-

δου, αποκαλύπτοντας τη «μηχανική» της συνταγματικής αλλαγής. Οι αυστηρότητες αυτές αποτελούν πολύμορφα εμπόδια που τίθενται στη μεταβολή του συντάγματος με διαφορετικές προελεύσεις. Έτσι, για παράδειγμα, μπορεί να πηγάζουν από την ίδια τη ρήτρα αναθεώρησης, αλλά και από το πολιτικό σύστημα, τον νομικό πολιτισμό κ.λπ., και δεν αποκλείεται να λειτουργούν μεμονωμένα ή συνδυαστικά.

Η προτεινόμενη μοντελοποίηση της συνταγματικής αναθεώρησης δεν επιτρέπει μόνο την κατανόηση των τρόπων με τους οποίους αλλάζει το σύνταγμα, αλλά αποτελεί και ένα πρίσμα για την προσέγγιση διακριτών συνταγματικών πολιτισμών. Η μελέτη της συνταγματικής μεταβολής μέσα από μοντέλα στα οποία μπορεί κάθε χώρα να ενταχθεί, με βάση τη συγκεκριμένη συνάρτηση αναθεωρητικών μηχανισμών που κατευθύνουν τον τρόπο με τον οποίο αλλάζει το σύνταγμα, παρέχει εν τέλει ένα νέο εργαλείο θεώρησης και ανάγνωσης της αναθεωρητικής λειτουργίας. Στο συγκριτικό αυτό κεφάλαιο εντοπίζονται νέες τάσεις στην πράξη αλλά και τη θεωρία της αναθεώρησης, σε μια εποχή που ο συμβολισμός της συνταγματικής μεταβολής μεταμορφώνεται, καθώς το σύνταγμα μοιάζει να εγκαταλείπει την ιδεατή ιερότητα χάριν της λειτουργικότητας και, αντίστοιχα, οι αναθεωρητικές ρήτρες τείνουν να παύσουν να αποτελούν μίμηση της αρχέτυπης πράξης άσκησης συντακτικής εξουσίας και κρίνονται με γνώμονα την αποτελεσματικότητά τους. Η συγκριτική μελέτη συναρτά τις τάσεις αυτές με την πορεία του συνταγματισμού στις εξεταζόμενες χώρες και τις συσχετίζει με την ιστορία διαφορετικών συνταγμάτων.

Στον παρόντα τόμο συναντώνται και συμπράττουν μεγάλα επιστημονικά ονόματα στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου, υπό τη διεύθυνση του Ξ. Κοντιάδη, συνθέτοντας ένα πρωτότυπο έργο που δεν περιορίζεται στην εξαντλητική συγκριτική προσέγγιση του φαινομένου της συνταγματικής μεταβολής, αλλά κατ' ουσίαν πραγματεύεται μείζονα ζητήματα που απασχολούν σήμερα τον διεθνή διάλογο για τα όρια και το μέλλον του συντάγματος. Η έκδοση του βιβλίου από έναν εκ των κορυφαίων παγκοσμίως εκδοτικών οίκων, σε έναν άμογο αισθητικά τόμο, αποτελεί εγγύηση ότι η μελέτη θα τύχει ευρύτατης επιστημονικής προσοχής.

Πέτρος Ι. Παραράς